

УДК 37.018.1:173:165.742

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-11\(39\)-529-537](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-11(39)-529-537)

Гончар Людмила Вікторівна доктор педагогічних наук, професор, старший науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки та соціальної роботи, Інститут проблем виховання НАПН України, вул. М. Берлінського, 9, м. Київ, 04060, тел.: (044) 455-53-48, <https://orcid.org/0000-0002-9761-9031>

СОЦІОКУЛЬТУРНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНО-СПРЯМОВАНИХ ОЧІКУВАНЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ПЕРІОДИ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація. Потребу зміцнення родинних зв'язків, зокрема необхідність соціально-педагогічного супроводу формування сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді, актуалізують ряд чинників, а саме: наявність деструктивності виховної функції сучасної сім'ї, яка перебуває на межі різних ціннісних уявлень і моральних ідеалів, розмиття усталених виховних традицій, зниження батьківської відповідальності, зростання відчуженості між батьками і дітьми, зростання споживацьких настроїв дітей, молоді, рівня агресії серед них, засвоєння певною частиною дітей і молоді насильницької моделі поведінки, яка згодом відтворюється як цілком прийнятна у взаєминах із ровесниками та старшим поколінням. Це все відбувається на тлі повномасштабної війни, розпочатою країною-агресоркою, що, безумовно, негативно вплинули на всі сторони життя українців.

Висвітлено ряд тенденцій, які прямо пов'язані зі структурними змінами в сучасній українській родині й зумовлюють характер її виховних впливів, специфіку змісту, методів і форм виховання та безпосередньо впливають на сімейно-спрямовані очікування сучасної учнівської молоді, а саме: зростання кількості розлучень; наближення до нової моделі вікової народжуваності (пізня народжуваність, її відкладання до часу набуття економічної незалежності сім'ї (жінки); відхід від офіційних взаємин; збільшення кількості нуклеарних сімей; відсутність уявлень про сучасні соціально-адаптивні стратегії у дорослих членів сім'ї; не спроможність певної частини батьків в сучасному українському суспільстві налагоджувати повноцінні батьківсько-дитячі взаємин; поширення сімейного насильства та ін.

Розглянуто готовність молоді до майбутнього сімейного життя як психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність якостей, що поєднує наявність знань, навичок і вмінь з сімейної педагогіки, основ репродуктивної культури, позитивне ставлення до майбутнього сімейного життя, свідоме усвідомлення відповідальності за ефективне виконання под-

ружніх і батьківських ролей, які забезпечують у майбутньому здатність молоді особи свідомо планувати майбутнє подружнє життя та народження дітей.

Узагальнено, що стан сучасної сім'ї, яка здійснює як прямий, так і опосередкований вплив на формування сімейних цінностей та сімейно-спрямованих очікувань учнівської молоді, характеризується посиленням психологічної напруги, збільшенням кількості стресових ситуацій, відмовою від узвичаєних цінностей і появою нових, інколи необґрунтованих і несталих.

Ключові слова: сімейно-спрямовані очікування, учнівська молодь, готовність молоді особистості до майбутнього сімейного життя.

Honchar Liudmila Viktorivna Doctor of Educational Sciences, Professor, senior researcher at the Institute of Problems on Education National Academy of Educational Sciences of Ukraine, St. M. Berlynskogo, 9, Kyiv, 04060, tel.: (044) 455-53-48, <https://orcid.org/0000-0002-9761-9031>

SOCIO-CULTURAL CONDITIONS OF THE FORMATION OF FAMILY-ORIENTED EXPECTATIONS OF YOUTH STUDENTS DURING THE WAR AND POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE

Abstract. The need to strengthen family connections, in particular the need for socio-pedagogical support for the formation of family-oriented expectations of modern students, is actualized by a number of factors, namely: the presence of destructive educational function of the modern family, which is on the verge of different value concepts and moral ideals, the blurring of established educational traditions, a decrease in parental responsibility, growing alienation between parents and children, the growth of consumerism among children and youth, the level of aggression among them, the assimilation of a certain part of children. All this is happening against the background of a full-scale war started by the aggressor country, which has undoubtedly had a negative impact on all aspects of Ukrainian life.

A number of trends are highlighted that are directly related to structural changes in the modern Ukrainian family and determine the nature of its educational influences, the specifics of the content, methods and forms of education and directly affect the family-oriented expectations of modern student youth, namely: the increase in the number of divorces; approaching a new model of age-related fertility (late fertility, postponing it until the time when the family (woman) acquires economic independence; departure from official relationships; increase in the number of nuclear families; lack of ideas about modern social adaptive strategies among adult family members; no the ability of a certain part of parents in modern

Ukrainian society to establish full-fledged parent-child relationships, the spread of family violence, etc.

The article considers the readiness of a young person for future family life as a psychological phenomenon that covers an integral set of qualities that combines the availability of knowledge, skills and abilities in family pedagogy, the basics of reproductive culture, a positive attitude to future family life, a conscious awareness of responsibility for the effective performance of marital and parental roles, which ensure the future ability of a young person to consciously plan future family life and the birth of children.

It is generalised that the state of the modern family, which has both direct and indirect influence on the formation of family values and family-oriented expectations of students, is characterised by increased psychological stress, an increase in the number of stressful situations, the rejection of conventional values and the emergence of new, sometimes unreasonable and unstable ones.

Keywords: family-oriented expectations, student youth, readiness of a young person for future family life.

Постановка проблеми. Сучасна сім'я, перебуваючи на межі різних ціннісних уявлень і моральних ідеалів, переживає трансформаційні зміни, які часто спричиняють деструктивність її виховної функції, розмиття усталених виховних традицій, зниження батьківської відповідальності, зростання відчуженості між батьками і дітьми. Повномасштабна війна, розпочата країною-агресоркою, введення воєнного стану на території України, безумовно, негативно вплинули на всі сторони життя українців, зокрема, на інститут сім'ї. Як наслідок, фіксується зростання споживацьких настроїв дітей, молоді, рівня агресії серед них, засвоєння певною частиною дітей і молоді насильницької моделі поведінки, яка згодом відтворюється як цілком прийнятна у взаєминах із ровесниками та старшим поколінням.

Усе це активізує потребу зміцнення родинних зв'язків, зокрема необхідність соціально-педагогічного супроводу формування сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді.

Мета роботи - з'ясувати соціокультурну зумовленість формування сімейно-спрямованих очікувань учнівської молоді у періоди війни та повоєнного відновлення України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми підготовки молоді до сімейного життя висвітлюються в працях А. Денисенко (вивчення психологічних засад подружніх взаємовідносин); Л. Яценко (гендерний чинник у підготовці старшокласників до сімейного життя); Н. Гусак (виявлення основних суперечностей, які негативно впливають на підготовку сучасної молоді до конструктивних сімейних взаємин); Л. Долинської (соціально-психологічний тренінг підготовки молоді до сімейного життя). Проблема формування

готовності до відповідального батьківства сучасної молоді представлена в працях Л. Канішевської, В. Малиношевського, В. Шахрай та ін. Моніторинг соціально-педагогічного супроводу учнівської молоді різнобічно розглянуто в працях Д. Бибик, Л. Гончар, Т. Куниці, І. Савельчук та ін.

Виклад основного матеріалу. Становище дітей, молоді в будь-якому суспільстві є показником міри їхньої зрілості та здатності до розвитку. Якщо молоде покоління огорнуते увагою і піклуванням, то вони, зазвичай, виростають людьми моральними та готовими до співпраці з навколишнім соціумом, здатними на підтримку інших та власну самореалізацію. Місію введення дітей у світ соціальних відносин виконують насамперед батьки як природні вихователі своїх дітей, за умови, якщо вони здійснюють належне сімейне виховання [5, с.11].

Водночас існує ряд тенденцій, які прямо пов'язані зі структурними змінами в сучасній українській родині й зумовлюють характер її виховних впливів, специфіку змісту, методів і форм виховання та безпосередньо впливають на сімейно-спрямовані очікування сучасної учнівської молоді.

По-перше, активні та масштабні бойові дії спричинили масове переміщення цивільного населення, що мало серйозні наслідки для здійснення прав людини, включно з економічними та соціальними правами. Станом на кінець липня 2023 року понад 6,7 мільйонів людей були переміщені в межах України, і ще 6,3 мільйони стали біженцями за межами України», – йдеться у звіті Управління верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) [7].

Наявність у таких сім'ях переважаючої материнської форми виховання призводить до того, що дитина, відповідно, не здатна адекватно сприймати типові сімейні ролі. Дітям, які пережили стрес у дитинстві чи в підлітковому віці (через примусове розлучення з батьками, для прикладу), дуже важко потім відновитися на особистісному рівні. В їх дорослому житті це потрясіння може проявитися по-різному, позначившись на стані здоров'я, на майбутніх власних сім'ях; можливо, вони будуть надмірно плекати дітей, оскільки самі були позбавлені батьківської любові і уваги. Інші впадуть у протилежність, сповідуватимуть байдуже ставлення до власних дітей.

По-друге, в Україні спостерігається значна кількість розлучень. Зазначимо, що в Україні почастишали розлучення. За даними Міністерства юстиції, за перші шість місяців 2024 року зареєстровано понад 15,5 тисячі розлучень. Це у 1,5 раза більше, ніж за такий же період у 2023 році та в два рази більше, аніж за перші пів року у 2022-му. [4].

Вплив зруйнованої структури неповної сім'ї на формування особистості дитини виявляється насамперед у тому, що діти в неповних сім'ях не мають для повноти ідентифікації взаємодоповнюючих батьківських образів, внаслідок чого в них не розвиваються необхідні для подальшого життя якості особистості. У таких сім'ях у дітей формуються руйнівні тенденції, які

починають домінувати і мотивують деструктивні форми поведінки. Сімейне виховання в неповних сім'ях, де присутні співмешканці (співмешканки), як правило, характеризується самоусуненням нерідного дорослого від складнощів у становленні особистості, позицією «чужака», ставленням до нерідної дитини як до «зайвого», такого, що заважає нормально жити. Все це, природньо, викликає у дитини з неповної сім'ї почуття душевного дискомфорту, протесту, агресії, стійкої відрази до дорослих, а в майбутньому – закріплення негативної моделі сім'ї [тези, біла церква].

По-третє, Україна поступово наближується до нової моделі вікової народжуваності, якою вона є в багатьох розвинутих країн Європи (пізня народжуваність, її відкладання до часу набуття економічної незалежності сім'ї (жінки). У нашій країні прояв такої моделі більш чітко виражений у великих містах. За сумарним коефіцієнтом народжуваності Україна з 2000 р. мала найвище досягнення у 2012 р. – 1,531 дітей на одну жінку репродуктивного віку, а от 2023 рік, за даними Міністерства соціальної політики України, став роком з найнижчим показником народжуваності за останні 300 років в країні. За даними Міністерства, лише 187 тисяч дітей народилося в країні протягом цього року. Це найменша кількість новонароджених за весь період спостережень, навіть з урахуванням можливості народження дітей за кордоном та на тимчасово окупованих територіях, які не були зареєстровані в українському правовому полі [3].

По-четверте, на сьогоднішній день спостерігається відхід від офіційних взаємин. Так званий цивільний шлюб, або, точніше, «шлюб на віру», став соціально прийнятною нормою для більшості українських молодих пар. Так, статистичні дані свідчать, що 45% з числа опитаних представників української молоді не одружені, 41% перебуває в офіційно зареєстрованому шлюбі, а ще 11% живуть разом без оформлення шлюбу; 21% чоловіків і 19% жінок стверджують, що вони особисто не бажають реєструвати шлюб, а 17% та 25% – що цього не бажає партнер. Разом з тим, статистика засвідчує, що під час дії воєнного стану кількість реєстрації шлюбів в Україні зросла. Станом на липень від початку 2022 року в Україні одружилось більше 102 тисяч сімей. В умовах воєнного стану така тенденція є правильною з точки зору закону та наслідків шлюбу, тому що дає змогу впорядкувати питання про майно подружжя, виховання дітей та спадкування [7].

По-п'яте, спостерігається збільшення кількості нуклеарних сімей, в яких одна дитина концентрує на собі увагу, любов, матеріальні блага від чотирьох-шести дорослих провокує так званий синдром єдиної дитини. Єдина дитина в нуклеарній сім'ї зникає до всеохоплюючої турботи, любові, підтримки, захисту дорослих. Визначальними рисами характеру такої дитини є егоцентризм і залежність, певна відсутність життєздатності, нерозуміння проблем інших людей. У наш час єдиних дітей стає все більше і більше. Отже,

в недалекому майбутньому на «шлюбний ринок» вийде багато єдиних дітей обох статей, а це – найбільш складний варіант для подружньої сумісності та успішної побудови сімейних взаємин. Можливо, суспільству слід чекати на нову хвилю розлучень, зростання кількості неповних сімей.

По-шосте, порівняно з попередніми роками реалії сьогодення спричиняють розвиток такого феномену, як аномія, що негативно позначається на життєдіяльності сучасної української сім'ї та вихованні дітей. У дорослих членів сім'ї відсутні уявлення про сучасні соціально-адаптивні стратегії. Із свого скрутного становища сім'я не в змозі справляти на дітей належний виховний вплив, забезпечувати їхню психологічну й соціальну підтримку. В наслідок це зумовлює явище «розриву поколінь»: нинішня учнівська молодь, як зазначалося вище, заперечує норми і догми батьків [1].

Негативною тенденцією в царині сімейного виховання є й та, що певна частина батьків в сучасному українському суспільстві не спроможна, на жаль, налагоджувати повноцінні батьківсько-дитячі взаємини. Про це свідчить, зокрема, такий факт, що із 104 469 дітей, які станом на 1 січня 2018 року перебували в закладах інституційного догляду, лише 8 765 дітей (8,4%) мали статус сироти чи позбавленої батьківського піклування, решта 95704 дитини (91,6%), маючи батьків, виховувалися в інституціях [5, с. 11].

Сучасні батьки часто не мають відповідних знань і вмінь, щоб гармонійно взаємодіяти з власними дітьми. Тому постає проблема підготовки молоді, зокрема старшокласників, до майбутнього сімейного життя. У суспільному вимірі готовність молоді до створення власної сім'ї та належного виховання дітей виступає показником дієвості соціальних норм, чинником належного входження молодого покоління у доросле життя, попередження соціального сирітства, сімейного насильства, що не сприяють соціальній гармонії і порядку.

Готовність молодої особистості до майбутнього сімейного життя трактуємо як психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність якостей, що поєднує наявність знань, навичок і вмінь з сімейної педагогіки, основ репродуктивної культури, позитивне ставлення до майбутнього сімейного життя, свідоме усвідомлення відповідальності за ефективне виконання подружніх і батьківських ролей, які забезпечують у майбутньому здатність молодої особи свідомо планувати майбутнє подружнє життя та народження дітей.

В індивідуальному плані готовність молоді до сімейного життя виступає комплексом різноманітних почуттів та дій, що роблять життя людини духовно та морально насиченим і яскравим. Потреба у відповідальному батьківстві в нинішніх соціально-культурних та економічних реаліях зростає, адже забезпечення належних умов для розвитку і виховання дітей є справою, насамперед, батьків. Це підвищує вимоги до батьківської здатності

здійснювати сімейне виховання, володіти його методами та засобами, навичками толерантної взаємодії з власними дітьми, дбати про їх здоров'я та відповідний (фізичний, духовний, соціальний) розвиток тощо.

Дослідники визначають проблемні ситуації у царині становлення підготовки молоді до сімейного життя у нашій країні. Однією них є та, що певний дефіцит усвідомленого бажання й відповідального ставлення до створення сім'ї і батьківства виникає за умов наявності в індивіда/сім'ї необхідних ресурсів і можливостей для народження й повноцінного виховання та розвитку дітей. Інша проблемна ситуація – найбільш болюча й тяжка за своїми соціально-демографічними наслідками – це та, за якої брак усвідомленого бажання й відповідального ставлення до народження й виховання дітей поєднується з дефіцитом ресурсів/можливостей для належної реалізації батьківських функцій. Результатами такої ситуації часто бувають або добровільна відмова від вже народженої дитини, або неблагополучне (асоціальне) батьківство, що призводить до соціального сирітства. Дослідниця В. Шахрай стверджує, що у вирішенні першої проблемної ситуації велика роль належить освітнім закладам, які повинні здійснювати належну виховну роботу з учнями, спрямовувати їх на позитивне ставлення до батьківства та усвідомлення необхідності підготовки до нього задовго до шлюбу [5, с.12].

Необхідність підготовки молоді до сімейного життя і відповідального виконання батьківських функцій викликана ще й тим, що в сфері сімейних взаємин в Україні відбуваються процеси, які негативно впливають на становлення повноцінного батьківства і виховання дітей. Це, зокрема, сімейне насильство. За даними Національної поліції України, протягом 2023 року до неї надійшло понад 291 тисячу заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства. Майже вдвічі більше кримінальних проваджень було відкрито у порівнянні із 2022-м роком. Також на 36% зросла кількість адміністративних правопорушень. У 2023 році вона становить понад 163 тисячі. Тут потрібно враховувати те, що кількість населення в Україні зменшилась через тимчасову окупацію певних територій нашої держави, - наголошує Катерина Павліченко [2].

Не можемо оминати осторонь і проблеми, які виникають на етапі після повернення чоловіків з військових дій. Внаслідок переживання емоційного напруження, бойового стресу, посттравматичного стресового розладу на цьому етапі спостерігаються напруженість у взаєминах між чоловіком і жінкою, відсторонення дитини (особливо їй до 3-х років) від батька, замкненість і відчуженість чоловіка та страх дружини через незвичні вияви поведінки чоловіка, бажання військовослужбовця відсторонитися від близьких, аби їм не нашкодити; уникання вияву емоцій у присутності рідних; відходження від побутових питань. Під час кожної такої адаптації родина переживає стрес, що викликає напруження в стосунках. У сім'ях, де добре налагоджена комунікація, цей процес проходить легше і швидше.

Варто враховувати й те, що прихована проблема будь-якої війни в тому, що під час її формується нове покоління, виховане на цінностях, актуальних для військового часу. Це стосується патріотичних цінностей, які також сьогодні повинна формувати сім'я, оскільки жодна сім'я не може стояти осторонь подій, які розгортаються в країні. Проте не слід забувати про те, що війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань. Вона дискредитує норми моралі мирного життя, норми права, компроміс та діалог як засіб досягнення цілей. А це значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України, які пройшли становлення під час війни.

Отже, стан сучасної сім'ї, яка здійснює як прямий, так і опосередкований вплив на формування сімейних цінностей та сімейно-спрямованих очікувань учнівської молоді, характеризується посиленням психологічної напруги, збільшенням кількості стресових ситуацій, відмовою від узвичаєних цінностей і появою нових, інколи необґрунтованих і несталих.

Висновки. Визначення пріоритетів, ціннісних орієнтацій та з'ясування основних тенденцій, закономірностей, основних детермінант формування сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді надає можливість для наукового обґрунтування теоретико-методичних основ, розробки технологій соціально-педагогічного супроводу дітей та молоді у період повоєнного відновлення України.

Література:

1. Гончар Л. Теоретична інтерпретація сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 51, 2022. С.463-467
2. Кількість заяв про вчинення домашнього насильства збільшується. URL: <https://mvs.gov.ua/news/kilkist-zaiav-pro-vcinennia-domasnyogo-nasilstva-zbilsujetsia-katerina-pavlicenko> (дата звернення 23.10.2024).
3. Найгірший показник за 300 років: Україна увійшла в топ-3 країн світу з найнижчою народжуваністю. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_society-ukr/full/1004-najgirshij-pokaznik-za-300-rokiv-ukraina-uvijshla-v-top-3-krain-svitu-z-najnizhchoyu-narodzhuvanistyuu#google_vignette (дата звернення 23.10.2024).
4. У 2024 році кількість розлучень в Україні зросла на 35%. URL: <https://kyiv24.news/news/u-2024-rocz-kilkist-rozluchen-v-ukrayini-zroslo-na-35-yak-na-cze-vplyvaye-rosijska-ipso> (дата звернення 23.10.2024).
5. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: теорія і практика: монографія / Шахрай В.М. (ред.), Гончар Л.В., Канишевська Л.В., Малиношевський Р.В. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 169 с.
6. Формуємо готовність старшокласників до відповідального батьківства: методичний посібник / Шахрай В.М. (ред.), Гончар Л.В., Канишевська Л.В., Малиношевський Р.В. – Кропивницький: ІмексЛТД, 2022. 136 с.
7. Чи вирішує влада проблеми людей, які втекли від війни на Захід України? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/chy-vyrishuie-vlada-problemy-liudey-iaki-vtekly-vid-viyny-na-zakhid-ukrainy-analytika/> (дата звернення 23.10.2024).

References:

1. Honchar L. (2022). Teoretychna interpretatsiia simeino-spriamovanykh ochikuvan suchasnoi uchnivskoi molodi Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. [Theoretical interpretation of family-oriented expectations of modern students]. Vyp. 51, P.463-467 [in Ukrainian].
2. Kilkist zaiav pro vchynennia domashnoho nasylstva zbilshuietsia - Kateryna Pavlichenko. [The number of reports of domestic violence is increasing]. URL: <https://mvs.gov.ua/news/kilkist-zaiav-pro-vcinennia-domasnyogo-nasilstva-zbilsujetsia-katerina-pavlicenko> [in Ukrainian].
3. Naihirshyi pokaznyk za 300 rokiv: Ukraina uviishla v top-3 krain svitu z nainyzhchoiu narodzhuvanistiu. [The worst indicator in 300 years: Ukraine entered the top 3 countries in the world with the lowest birth rate]. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_society-ukr/full/1004-najgirshij-pokaznik-za-300-rokiv-ukraina-uvijshla-v-top-3-krain-svitu-z-najnizhchoyu-narodzhuvanistyu#google_vignette. [in Ukrainian].
4. U 2024 rotsi kil'kist rozluchen v Ukraini zrosla na 35%:. [In 2024, the number of divorces in Ukraine increased by 35%: how does the Russian IPSO affect this.]. URL: <https://kyiv24.news/news/u-2024-roczy-kilkist-rozluchen-v-ukrayini-zrosla-na-35-yak-na-cze-vplyvaye-rosijska-ipso>. [in Ukrainian].
5. Formuvannia hotovnosti starshoklasnykiv do vidpovidalnoho batkivstva: teoriia i praktyka: monohrafiia (2022). [Formation of high school students' readiness for responsible parenthood: theory and practice]. Shakhrai V.M. (red.), Honchar L.V., Kanishevskia L.V., Malynoshevskiy R.V. – Kropyvnytskyi: Imeks-LTD, 169 p. [in Ukrainian].
6. Formuiemo hotovnist starshoklasnykiv do vidpovidalnoho batkivstva: metodychnyi posibnyk (2022). [Forming the readiness of high school students for responsible parenthood: methodical manual]. Shakhrai V.M. (red.), Honchar L.V., Kanishevskia L.V., Malynoshevskiy R.V. – Kropyvnytskyi: ImeksLTD, 136 p. [in Ukrainian].
7. Chy vyrishuie vlada problemy liudei, yaki vtekly vid viiny na Zakhid Ukrainy? [Does the government solve the problems of people who fled the war to the West of Ukraine]. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/chy-vyrishuie-vlada-problemy-liudey-iaki-vtekly-vid-viyny-na-zakhid-ukrainy-analytyka/> [in Ukrainian].